

UOT: 94(479.24)

M.Ə.RƏSULZADƏNİN İRSİNDƏ ORTA ƏSR  
AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ PROBLEMLƏRİ

©2024

XEYİRBƏY QASIMOV\*

\*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu  
ORCID: 0009-0000-5399-0675; e-mail: [xeymbekqasimov@rambler.ru](mailto:xeymbekqasimov@rambler.ru)  
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2024.2.89>

**Xülasə:** Məqalədə Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi M.Ə.Rəsulzadənin (1884-1955) orta əsr Azərbaycan mədəniyyəti ilə bağlı olan elmi baxışları, mülahizələri, müdəcəlləri nəzərdən keçirilir və təhlil olunur. M.Ə.Rəsulzadənin dahi Azərbaycan şairi, mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin yaradıcılığına münasibətinə xüsusi diqqət yetirilir.

**Açar sözlər:** Tarix, mədəniyyət, orta əsrlər, Azərbaycan, İslam, Nizami Gəncəvi, M.Ə.Rəsulzadə

PROBLEMS OF MEDIEVAL CULTURE OF AZERBAIJAN  
IN THE HERITAGE OF M.E.RASULZADEH

©2024

XEYIRBEK QASIMOV\*

\*Institute of History and Ethnology A.A.Bakikhanov ANAS  
ORCID: 0009-0000-5399-0675 e-mail: [xeymbekqasimov@rambler.ru](mailto:xeymbekqasimov@rambler.ru)

**Abstract:** The article examines and analyzes the scientific views, considerations, the provisions of the prominent Azerbaijani statesman M.A.Rasulzadeh (1884-1955), related to the issues of the medieval culture of Azerbaijan. Special consideration is given to the attitude of M.A.Rasulzadeh towards the works of the genius Azerbaijani poet and thinker Nizami Ganjavi.

**Keyword:** History, culture, Middle Ages, Azerbaijan, Islam, Nizami Ganjavi, M.A.Rasulzadeh

ПРОБЛЕМЫ СРЕДНЕВЕКОВОЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ  
КУЛЬТУРЫ В НАСЛЕДИИ М.А. РАСУЛЗАДЕ

©2024

ХЕЙИРБЕК ГАСЫМОВ\*

\*Институт Истории и Этнологии имени А.А.Бакиханова НАНА  
ORCID: 0009-0000-5399-0675 e-mail: [xeymbekqasimov@rambler.ru](mailto:xeymbekqasimov@rambler.ru)

**Резюме:** В статье рассматриваются и анализируются научные взгляды и мысли видного азербайджанского государственного деятеля М.А.Расулзаде

*(1884-1955) о средневековой азербайджанской культуре. Особое внимание уделено отношению М.А.Расулзаде к творчеству великого азербайджанского поэта и мыслителя Низами Гянджеви.*

**Ключевые слова:** История, культура, средние века, Азербайджан, ислам, Низами Гянджеви, М.А. Расулзаде

### **Giriş**

Azərbaycan cəmiyyətində Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin və onunla bir tarixi mərhələdə yaşayaraq gərgin ictimai-siyasi, mədəni-mənəvi, ideoloji fəaliyyət göstərmiş, lakin ömrünün qalan qismini mühacirətdə keçirməli olmuş Vətən övladlarının elmi-ədəbi irsinə böyük maraq vardır. Xalqın Azərbaycan istiqlalına sadıq qalmış qismində onların zəngin elmi-ədəbi irsinə “müraciət”, “qayıdış” faktları müasir dövrün diqqəti cəlb edən gerçəkliklərindəndir. Ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəlində Azərbaycan xalqı yeni istiqlal məqamının əzəlini yaşayırdı, insanların düşüncəsində, fəaliyyətində müstəqillik ovqatı vardı. Azərbaycanın siyasi müstəqilliyə qayıdışı istiqlal məfkurəsini bitkin ideologiya, təlim halına gətirmiş şəxslərin irsinin xalqa tanıtılması ilə müşayiət olunurdu. Lakin bu tanıtma prosesi məntiqi sonluğadək davam etmədi. Bu məqamda dahi Azərbaycan bəstəkarı, mədəniyyət xadimi, musiqişünas alimi, dramaturqu, pedaqoqu, publisisti Üzeyirbəy Hacıbəyovun (1885-1948) 1908-ci ildə “Tərəqqi” qəzetində nəşr olunmuş “Biz nə tövr iş görürük?” adlı felyetonunun başlıca müddəaları yada düşür.<sup>1</sup> Azərbaycan milli psixologiyasına dərinədən bələd olan Üzeyirbəy Hacıbəyov XX yüzilliyin əvvəllərində ürək ağrısı ilə yazmışdı: “Biz iş görmək istədikdə bir şeyi yadımızdan çıxarıyıq. O, şey nədir? O şey nərdivanıdır! Necə yəni nərdivan? Nərdivan nədir? Nərdivan bir alətdir ki, onun vasitəsilə adam tədriclə yuxarı çıxa bilər. Hər kəs nərdivansız yuxarı çıxmaq istəsə, elə yıxılar ki, təpəsi dağılar. Bu belə! Bundan başqa bir də biz həmişə başımızdan yekə iş görürük”.<sup>2</sup> Bir işi tamamlamadan digər bir işə keçid etmək və bütün keçidlərdə natamamlıq faktları saxlamaq kimi böyük bir problem hal-hazırda da Azərbaycan gerçəkliyi üçün aktualdır. Özümüzü, keçmişimizi tanımaq, araşdırmaq sahəsində natamamlığa yol verməklə Azərbaycan özəlliklərini itirmək olar. Buna görə də zənn edirik ki, Azərbaycan istiqlal mübarizəsinin mücahidlərindən olmuş M.Ə.Rəsulzadənin irsinin öyrənilməsi işi davam etdirilməli, bu sahədə daha gərgin, əsaslı araşdırmalar aparılmalıdır.<sup>3</sup>

XX əsrin görkəmli Azərbaycan ictimai-siyasi xadimi, publisisti, ideoloqu Məhəmməd Əmin Hacı Molla Ələkbər oğlu Rəsulzadə 1884-cü ilin yanvar ayının 31-də Bakı ətrafındakı Novxanı kəndində anadan olmuşdur. O, ilk təhsilini S.M.Qənizadənin (1866-1937) təşkil etdiyi “Müsəlmani və rusi” məktəbində almışdır, ictimai-siyasi ziddiyyətlərlə əlamətdar olmuş bir dövrdə Məhəmməd Əmin də siyasi fəaliyyətə erkən yaşlarından qoşulmuşdur. M.Ə.Rəsulzadə 1902-ci ildə

<sup>1</sup> Üzeyir Hacıbəyov. **Seçilmiş əsərləri**. Bakı: Yazıçı, 1985, s.384-385; Üzeyir Hacıbəyov. **Ordan-burdan**. Bakı: Yazıçı, 1981, s.112-114.

<sup>2</sup> Üzeyir Hacıbəyov. **Seçilmiş əsərləri**. Bakı: Yazıçı, 1985, s.384.

<sup>3</sup> Xeyirbəy Qasımov. **Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti**. Bakı: Aspoliqraf, 2008, s.66.

“Müsəlman gənclik təşkilatı”nı yaratmışdı. Bu, XX əsrdə Azərbaycanda Rusiyanın müstəmləkə rejiminə qarşı gizli mübarizə aparan ilk siyasi təşkilat idi. Tezliklə həmin təşkilat “Müsəlman Demokratik Müsavat Cəmiyyəti” adı ilə fəaliyyət göstərməyə başlamışdı. O, 1904-cü ildən Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə Partiyasının Bakı Komitəsi yanında “Hümmət” sosial-demokrat qrupunun üzvü olmuşdur. M.Ə.Rəsulzadə 1905-1908-ci illərdə “Füyuzat”, “İrşad”, “Tərəqqi”, “Yoldaş”, “Təkamül” qəzetlərində, digər mətbuat orqanlarında çalışmış, məqalələrlə çıxış etmiş, seirlərini də çap etdirmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə 1908-1910-cu illərdə İranda baş verən ictimai-siyasi hərəkətdə fəal iştirak etmiş, Tehrandə çap edilən “İrane-nou” (“Yeni İran”) adlı həftəlik qəzetin nəşiri olmuşdur. O, 1910-cu ildə İran Demokrat Partiyasının əsasını qoyanlardan biridir. Tezliklə o, Rusiya rəsmilərinin şüar tələbi ilə İrandan xaric edilmiş və İstanbulda getmişdir. Tərəqqi, yeniləşmə arzusu ilə yaşayan Məhəmməd Əmin İstanbulda da fəal mövqedə olmuş, “gənc türklər”lə əlaqələr yaratmışdı. 1911-ci ilin oktyabr ayında o, Bakıda Tağı Nağı oğlunun, Məhəmməd Əli Rəsulzadənin və Abbas Kazımzadənin yaratdıqları “Türk ictimai-mərkəziyyət Müsavat” firqəsinin (partiyasının) üzvü oldu və tezliklə bu siyasi təşkilatın rəhbərlərindən birinə çevrildi. M.Ə.Rəsulzadə 1913-cü ildə Bakıya qayıdaraq siyasi fəaliyyətini davam etdirmiş, 1914-1915-ci illərdə burada “İqbal”, “Açıq söz” qəzetlərinin redaktoru olmuşdur. M.Ə.Rəsulzadə 1917-ci ildə “Müsavat” partiyasının ilk sədri seçilmiş, 1918-1920-ci illərdə Zaqafqaziya Seyminin, Azərbaycan Milli Şurasının və parlamentin üzvü olmuşdur. 1920-ci ilin aprel ayının 28-də əsasən rus müdaxiləsi sayəsində Şimali Azərbaycanda baş vermiş siyasi çevrilişdən və sovet rejimi bərqərar olunduqdan sonra o, həbs olunmuş, İ.V.Cuqaşvilinin (Stalinin) müdaxiləsi nəticəsində azad olunaraq Moskvada çalışmış, lakin 1922-ci ildə SSRİ-ni tərk etməyə müvəffəq olmuşdur. Bundan sonra Məhəmməd Əmin Türkiyədə, Almaniyada, Polşada və Rumıniyada (1940-1947-ci illərdə) yaşamaq istəyirdi, 1939-cu ildən mühacirətdə müxtəlif jurnallar nəşr etdirdi. O, 1947-ci ildə Almaniya Ankaraya qayıdaraq Azərbaycan mühacirətinə başçılıq etmiş, Vətənin Sovet Rusiyası tərəfindən işğalına, sovet rejiminə qarşı fəal mübarizəsini davam etdirmişdir. M.Ə.Rəsulzadə Türkiyədə və Almaniyada yaşadığı dövrdə “Əsrimizin Siyavuşu”, “İstiqlal məfkurəsi və gənclik”, “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı”, “Çağdaş Azərbaycan tarixi”, “Azərbaycan şairi Nizami” və b. əsərlərini yazmış, Vətəninə və xalqına üzvi bağlılığını. Azərbaycanın yeni istiqlal məqamının yetişəcəyinə dərin inam bəslədiyini nümayiş etdirmişdir.

İkinci Dünya müharibəsindən (1939-1945-ci illər) sonra nəşr edilməkdə olan “Türk ensiklopediyasında”, Azərbaycanla bağlı olan məqalələrin bir çoxunu Məhəmməd Əmin yazmışdır. Böyük türkçü olmuş M.Ə.Rəsulzadə “Türk Tarix Qurumu” və “Türk Dil Qurumu” ilə yaxından əməkdaşlıq etmiş, 1952-ci ildən Ankarada nəşr olunan “Azərbaycan” dərgisində (jurnalında) doğma xalqının tarixinə və ədəbiyyatına dair silsilə səciyyəsi daşıyan məqalələr çap etdirmişdir. Beləliklə, 1884-1908-ci illərdə Bakıda, 1908-1910-cu illər ərzində İranda, 1910-1913-cü illərdə Osmanlı Türkiyəsində, 1913-1920-ci illər ərzində Bakıda, 1920-1922-ci illərdə Moskvada, 1922-1955-ci illərdə isə mühacirətdə yaşamış M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti dövründə xalqa əsasən “burjua siyasi xadimi”, “pantürkist”, “panislamist”, “antisovet”, “müsavatçı” kimi tanındılmışdır. Bir çox

sovet “araşdırıcıları” onun irsinə qarşı “marksizmi müdafiə” mövqeyindən xüsusi monoqrafiyalar, məqalələr çap etdirməklə şəxsi iddialarını gerçəkləşdirməyə can atmış, lakin mühüm tarixi həqiqətləri ört-basdır edə bilməmişlər. Doğma xalqının tarixini, zəngin mədəniyyətini mükəmməl bilən böyük mütəfəkkir Azərbaycanın gələcəyini siyasi müstəqillikdə görürdü: “Azərbaycan dövrü – istiqlalına bolşeviklər “Müsavat dövrü” deyir. O, şimdiki rejimi, “Azərbaycan” deyər qəbul etmiyor. Xalqın düşüncəsində “Azərbaycan” məfhumu coğrafi bir mənadan ziyadə fikir və əməl şəklində təcəssüm ediyor. İstiqlal xaricində onun üçün bir Azərbaycan yoxdur”.<sup>4</sup> M.Ə.Rəsulzadə zaman-zaman Azərbaycan ictimai fikrinə yalnız “siyasi xadim” kimi tanındılmışdır. Lakin tarixi qaynaqlar və M.Ə.Rəsulzadənin elmi-ədəbi irsi bu yanlış, qeyri-obyektiv mövqeyi qətiyyətlə rədd edir, onun Azərbaycan mədəniyyətinə, mənəviyyətinə əzəli və əbədi bağlılığını təsdiqləyir.

SSRİ dağıldıqdan sonra Azərbaycan ictimai fikrində bir çox ifrat baxışlar müəyyən mövqe qazanmağa başlamışdı. “Azərbaycan xalqı” anlayışı saxta, xalqa Sovet rejimi tərəfindən zorla qəbul etdirilmiş termin kimi qiymətləndirilirdi. “Bunu 1935-ci ildən tarix ədəbiyyatında İ.Stalinin adına çıxırlar”.<sup>5</sup> Halbuki ötən yüzilliyin əvvəllərində M.Ə.Rəsulzadə öz yazılarında “müsəlman”, “türk”, “tatar” kimi müxtəlif ifadələr altında tanınmış doğma xalqım “azərbaycanlı” kimi qəbul edirdi. Təbiidir ki, M.Ə.Rəsulzadədən öncə azərbaycançılıq qayəsi, ideyası milli maarifçi ziyalılarımızın elmi-ədəbi yaradıcılığında təzahür etmişdir. Lakin bu qayəni siyasət, ideologiya meydanına aydın surətdə məhz Məhəmməd Əmin gətirmişdir. “Azərbaycanlılar milliyyət etibarı ilə türk, din etibarı ilə islam, mədəniyyəti-əsasiiyyə etibarilə şərqlidir” müddəası M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycan Respublikası” adlı əsərində irəli sürülmüşdür.<sup>6</sup> Bu əsər 1919-cu ildə Bakıda nəşr olunmuş, lakin yayılmamış “İstiqlal” jurnalının ilk və son nömrəsində çap olunmuş, 1923-cü ildə isə kitab halında “Azərbaycan Cümhuriyyəti” adı ilə işıq üzü görmüşdür. Beləliklə, İ.Stalinin Azərbaycan xalqına “ad qoyması” haqqındakı müddəanın yanlış olduğu, qeyri-konstruktiv, dağıdıcı məqsədlərə xidmət etdiyi anlaşılr. Böyük türkçü olmuş M.Ə.Rəsulzadə hər şeydən öncə böyük azərbaycançı idi.

M.Ə.Rəsulzadənin bütün əsərləri Azərbaycan mədəniyyəti, mənəviyyəti problemləri ilə üzvi surətdə bağlıdır. Onun həcmcə geniş olan əsərlərinin əksəriyyəti öncə Vətən hüduqlarından kənarda işıq üzü görmüş, bir çox əsərləri isə aktualıq kəsb etdiyi üçün dəfələrlə nəşr olunmuşdur. M.Ə.Rəsulzadənin “Əsrimizin Səyavuşu”, “İstiqlal məfkurəsi və gənclik” kitabları 1928-ci ildə nəşr edilmişdir. 1936-cı ildə onun “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı” məqaləsi Berlində çap olunmuşdur. Azərbaycan mədəniyyətinin çoxəsrlik ənənələri M.Ə.Rəsulzadənin 1949-cu ildə nəşr edilmiş “Azərbaycanın kultür gələnləri” kitabında nəzərdən keçirilmişdir. 1950-ci ildə onun “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı” əsəri kitab şəklində işıq üzü görmüşdür. 1951-ci ildə M.Ə.Rəsulzadənin “Çağdaş Azərbaycan tarixi” kitabı nəşr edildi. O,

<sup>4</sup> Məhəmmədəmin Rəsulzadə. *Azərbaycan Cümhuriyyəti*. Bakı: Elm, 1990, s.95.

<sup>5</sup> Mövsüm, Əliyev. *Məhəmmədəmin Rəsulzadənin ömür yolu*. M.Ə.Rəsulzadə. *Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi*. Bakı: Gənclik, 1991, s.8.

<sup>6</sup> Məhəmmədəmin Rəsulzadə. *Azərbaycan Cümhuriyyəti*. Bakı: Elm, 1990, s.12.

“Azərbaycan şairi Nizami” əsərini 1941-ci ildə bitirmiş, lakin obyektiv səbəblərə görə əsərin çapı yalnız 1949-cu ildə mümkün olmuşdur. Təbii ki, M.Ə.Rəsulzadə əsərin ilkin variantına bu məqamədək bir çox əlavələr etmişdir. 1951-ci ildə bu əsər Ankarada monoqrafiya şəklində nəşr olundu. M.Ə.Rəsulzadənin həmin əsəri dünya nizamişünaslığına dəyərli töhfə idi. 1978-ci ildə Ankarada onun “Milli təsanüd” (“Milli həmrəylik”) adlı kitabı nəşr edildi. 1985-ci ildə mütəfəkkirin “Qafqaz problemi ilə əlaqədar olaraq panturanizm” kitabı Oksfordda ingilis dilində ön sözlə, rusca ikinci dəfə işıq üzü gördü.

XVIII yüzilliyin ilk onilliklərindən XIX əsrin ilk onilliklərində xanlıqlar şəklində, pərakəndə halda olmuş, 1918-ci ilin may ayınadək Rusiya imperiyası tərkibində qalmış Şimali Azərbaycanın siyasi müstəqilliyi 1918-1920-ci illərin tarixi gerçəkliyi olmuş və bu tarixi məqamda xalqımızın aparıcı siyasi xadimi M.Ə.Rəsulzadə olmuşdur. Bu, onun Azərbaycan xalqının tarixini, mədəni-mənəvi dəyərlərini dərinlən bilməsi, yaşadığı dövrün xalqla bağlı olmuş problemlərini aydın surətdə anlaması və Azərbaycanın, xalqın inkişaf perspektivlərini düzgün müəyyən-ləşdirməsi ilə bağlı idi. Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyətinin təkamülü məsələləri (dil və ədəbiyyat, etnik proseslər, əxlaq və s.) M.Ə.Rəsulzadənin elmi-ədəbi irsində mühüm yer tutur. Məhəmməd Əmin Azərbaycana, doğma xalqına türk dünyasının üzvi, tərkib hissəsi kimi yanaşırdı: “Kəndi ləhcəyi-məxsusilə Anadolu türk-cəsinə yaxın bir şivə ilə qonuşan Azərbaycan türkü müxtəlif şivələrə malik və olduğu yerlərə nisbətə müxtəlif isimlər daşıyan böyük türk ağacının bir dalıdır (budadıdır – red)”.<sup>7</sup> O, tarixən Azərbaycan xalqının türk dünyasında fəal, aparıcı, mərkəzi mövqedə olduğunu, əsasən Araz çayının hər iki sahilində qərarlaşdığını, qonşu ölkələrin və xalqların siyasi və mədəni taleyində mühüm rol oynadığını böyük fəxr hissi ilə bildirirdi: “Bu türklər Azərbaycanı ikiyə bölən Əras nəhrinin iki tərəfində sakin olub və qismən İrana şu və ya bu surətlə bağlı nim (yanın-red.) müstəqil halda yaşadıqları zaman məhkum bir millət deyil, hakim olaraq yaşayırdı. Çünki əsrlərdən bəri İranın hakim sinfini türklər təşkil ediyordu”.<sup>8</sup>

Təqribən XI əsrdən 1925-ci ilədək İranda siyasi hakimiyyət müxtəlif türk sülalələrinə məxsus olmuş, dövlət idarəciliyində və mədəni quruculuq prosesində Azərbaycan türkləri həlledici, aparıcı rol oynamışlar. Tarixi faktlar təsdiq edir ki, XII əsrin II rübündən XVIII yüzilliyin ikinci rübünədək Azərbaycanın ictimai-iqtisadi, siyasi, mədəni potensialına istinad etmiş bir çox sülalələr, dövlətlər (Şirvanşahlar, Atabəylər, Hülakular, Cəlairilər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər, Nadir şah Əfşarın hakimiyyəti) Yaxın və Orta Şərqdə fəal subyekt olmuş, geniş əraziləri, müxtəlif xalqları birləşdirən siyasi reallıqlar kimi diqqəti cəlb etmişdir. XVIII əsrin sonlarından XX yüzilliyin 25-ci ilinədək İranda siyasi hakimiyyət Azərbaycan Qacarlar sülaləsinə məxsus idi. Yuxarıda adları sadalanan dövlətlərin hamısının mərkəzi Azərbaycan, paytaxtları isə Azərbaycan şəhərləri (bir çox hallarda Təbriz) olmuşdur. Həmin faktlar M.Ə.Rəsulzadəyə bəlli idi və buna görə də tarixən fəal subyekt olmuş ölkənin, doğma xalqın XIX əsrin əvvəllərindən obyektə çevrilməsi onu dərinlən qayğılandırır.

---

<sup>7</sup> Məhəmmədəmin Rəsulzadə. **Azərbaycan Cümhuriyyəti**. Bakı: Elm, 1990, s.12.

<sup>8</sup> Yəni orada, s.14.

“Azərbaycanın türk məmləkətinə çevrilməsi, türkləşməsi” haqqındakı müddəa sovet ideoloqlarının XX yüzillikdə yaratdıqları, elmi dövriyyəyə zorla qəbul etdirdikləri uydurma deyildi. Sovet ideologiyası Rusiya şovinst, imperialist düşüncə tərzinin, xristian təəssübkeşliyinin yeni tarixi şəraitdə təşəkkül tapmış davamı idi. “Azərbaycanın türkləşməsi” haqqındakı müddəa XX əsrin əvvəllərində ümumiyyətlə tarix elminin o zamankı inkişaf səviyyəsinin, obyektiv tarixi gerçəkliklərin ifadəsi, göstəricisi kimi də meydana çıxmışdı. Buna görə də M.Ə.Rəsulzadənin həmin məsələyə yanaşma tərzı dövrünün tarix elminin baxış tərzı ilə səsləşir: “Azəri türklərinin hal-hazırda oturduları yerlər min ilə qədim türk xalqı ilə məskun idi... Atil nəhrinin (Volqa çayının – red.) Quzğun dənizə (Xəzərə – red.) töküldüyü yerində böyük bir səltənət quran Xəzər türkləri miladi 700 sənələrində Kalmık səhrası və Kumık sahili ilə aşağıya doğru enmiş, Muğan çölünə yayılmışlardır. Daha sonra onları digər türk axınları təqib etmiş, böyük Çingiz ilə Teymurun cəngavər köçəbələri Kür nəhri boy ilə Əras (Araz-red.) nəhri hövzələrini, Ceyhun ilə Seyhunə (Amu-Dərya və Sır-Dərya-red.) məmətül bulundularından kəndilərin oturaq etmişlərdir. Səlcuqlar zamanında buralar artıq qəti bir surətdə türk məmləkəti halına qoyulmuşdur. Səlcuqlardan sonra bu ərazi əldən-ələ keçmiş, müxtəlif hökmdar sülalələri idarəsində qalmışdır. Fəqət yekdigərini təqib edən bu sülalələr dəxi əksəriyyəni türk olub, böyükləri münqəriz olduqda, yerlərini, köcündə olsalar yenə birər türk xanlığına tərək etmişlərdir. Bunlardan Azərbaycan Atabəyləri namilə elani-istiqlal edən Şəmsəddin Eldəgiz sülaləsi 80 sənə hökumət sürmüşdür. Bu vəqiyəyi-istiqlal 541 sənəsində (hicri tarixi ilə – red.) Gəncədə elan olunmuşdur. Bundan başqa Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu türkmən sülalələri dəxi burada hökumət etmişlərdir. Bundan yüz sənə müqəddəm Rusiya çarizmi tərəfindən istiqlal və mövcudiyyətlərinə xatimə verilən Dərbənd, Quba, Lənkəran, Şəki, Şirvan, Bakı, Qarabağ, Gəncə, İrəvan və Naxçıvan xanları dəxi azərbaycanlı türk hökmdarı idi”.<sup>9</sup> Orta əsrlərdə ərəb və fars dillərində tərtib olunmuş yazılı qaynaqların geniş elmi dövriyyədə olmaması, XIX əsrin II yarısında – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda tarix elminin çox aşağı inkişaf səviyyəsində olması milli tarix problemləri ilə məşğul olan şəxslərin əsaslı elmi araşdırmalar aparmaq istəyini məhdudlaşdırır, tarixi gerçəkliklərə uyğun olan, elmi nəticələrin əldə olunmasına əngəllər törədirdi. Təbiidir ki, M.Ə.Rəsulzadə də yaşadığı dövrün övladı kimi həmin problemlərlə üzləşmişdi və bu müşkül məsələlərin izi onun da elmi-ədəbi irsində nəzərə çarpır.

Məhəmməd Əminə görə, Azərbaycan türklərinin qurduqları hakimiyyət, idarə üsulu yarandığı zəmin, əhali üçün doğma idi: “Türklərin buradakı hökmranlıqları Hindistan, Ərəbistan, İran və Misirdə olduğu kibi başqa cinsdən bir xəlqə əsgəri bir sinif olaraq hökumət sürməkdən ibarət olmamışdır. Osmanlılardan başqa əksər türk köçəbələri hökumət etdikləri xəlqə təməssül (oxşama, bənzəmə, həzmetmə, mənimsəmə – red.) etmişkən, Azərbaycan türkləri – kütlə etibarilə milliyyətin rükni-mühümünü (rükni-təməl, sütun, dirək, özül deməkdir – red.) təşkil edən lisanlarını halilə iqba etmişlərdir” (qorumuşlar, saxlamışlar, əbədləşdirmişlər – red.).<sup>10</sup> M.Ə.Rəsulzadənin müddəasına görə, Azərbaycanın türk hökmdarları milliyyətin

<sup>9</sup> Məhəmmədəmin Rəsulzadə. *Azərbaycan Cümhuriyyəti*. Bakı: Elm, 1990, s.12-13.

<sup>10</sup> Yenə orada, s.13.

mühüm təməlini təşkil edən dillərini qorumuş, inkişaf etdirmişlər, çünki onlar özləri üçün dil, mədəniyyət və mənəviyyət, din baxımından doğma olmuş məmləkətə, əhali kütlələrinə hökmranlıq etmişlər. M.Ə.Rəsulzadənin burada Osmanlı türk hökmdarlarını müstəsna hal kimi xatırlatması təsadüfi deyildir: qeyri-türk ellərinə, əhali kütlələrinə hökmranlıq edən Osmanlı Sultanları tabe olunmuş ərazinin və əhalinin mədəni potensialının, dilinin güclü əks – təsiri qarşısında aciz olmuşlar və bu həqiqəti heç olmasa XV-XVI yüzilliklərdə tərtib olunmuş Osmanlı qaynaqlarının dilinin nəzərdən keçirilməsi əsasında anlamaq mümkündür. Məhəmməd Əmin Azərbaycanı türk dünyasının ocağı, mərkəzi hesab etmiş, İslam mədəniyyətinin təkamülündə türklərin rolunun mühüm olduğunu qeyd etmişdir: “Ərəblərlə bərabər, onlar qədər, bəzi xüsuslarda hətta onlardan da artıq İslam elm və ürfanı üçün fəaliyyət göstərmiş farslarla türklər vardır... İslam mədəniyyətinin Şərqdə yayılmasında ərəb dili ilə bərabər fars və türk dillərinin də müəyyən rolu vardır”.<sup>11</sup> Artıq XIII əsrdə türk dili İslam aləminin üçüncü mədəni dili hesab olunurdu.<sup>12</sup> M.Ə.Rəsulzadə “Azərbaycan şairi Nizami” əsərinin “Başlangıç” qisminin “Şərq İslam mədəniyyətində Azərbaycanın rolu” adlanan 3-cü bölümündə<sup>13</sup> ədib Xətib Təbrizi, filosof Əbülhəsən Bəhmənyar əl-Azərbaycani, otuz illik gərgin əməyin bəhrəsi olan astronomik təqvimləri tərtib etmiş münəccim Fəridəddin Şirvani, coğrafiyaçı Əbdürrəşid Bakıvi, musiqişünas Əbdülqadir Marağayi, təbib Şükrullah Şirvani, Əmir Teymurun hərbi-siyasi, mədəni fəaliyyət tarixini əks etdirmiş Nizaməddin Şami-Qazani, Təbrizdəki Göy məscid, Naxçıvandakı Möminə Xatun türbəsi, Bakıdakı Şirvanşahlar saray kompleksi, şair Arif Ərdəbili, Kəmaləddin Behzadın müəllimi olmuş miniatürçü rəssam Pir Seyid Əhməd Təbrizi, miniatürçü Ağə Mirək Təbrizi, görkəmli rəssam Sultan Məhəmməd Təbrizi, hökmdar – rəssamlar Sultan Üveys Cəlairi, Sultan Əhməd Cəlairi, kalligraf (xəttat) Seyrəfi, Hindistandakı Tac-Mahal (Aqra) abidəsində Azərbaycan incəsənətinin bənzərsiz izləri, Osmanlı memarlığında Azərbaycan izləri, dünya şöhrətli mütəfəkkir Cəlaləddin Ruminin müəllimi və İlham qaynağı olmuş ədib və filosof Şəms Təbrizi, filosof Şeyx Mahmud Şəbüstəri, hürufi təriqətinin banisi Fəzlullah Nəimi, filosof Seyid Yəhya Bakıvi, Sədi Şirazi, dövrünün məşhur müridlərindən olmuş Şeyx Hümmam Təbrizi, rəssam Sadiqbəy Əfşar, filosof Qasimi Ənvar, şair və filosof Qətran Təbrizi, ömrünün xeyli qismini Hindistanda keçirmiş şair Saib Təbrizi, mütəfəkkir ədiblər Nəsimi, Həbib, Füzuli, Əfzələddin Xaqani Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Fələki Şirvani, Əbüləla Gəncəvi xatırlanmışdır. Təbiidir ki, M.Ə.Rəsulzadənin xatırlatdığı orta əsrlərin Azərbaycan mədəniyyəti faktları “dəryada damlalar” təsiri bağışlayır. Lakin xatırlanmış hər bir faktın arxasında xalqın zəngin ədəbi, fəlsəfi, əxlaqi, estetik, dini, ideoloji dünyası vardır.

M.Ə.Rəsulzadə “qapalı mədəniyyət sisteminin mümkünlüyü” müddəasını qətiyyətlə inkar edir, Azərbaycan xalqının digər xalqlarla çoxəsrlik qarşılıqlı mədəni əlaqələrini mütərəqqi hal kimi qiymətləndirirdi: “Dili, dini, əxlaqı, adəti, tarixi və ənənəsi bir olan xalq milli bir mədəniyyət yaradır: dinləri, dilləri və yaxud tarixi

<sup>11</sup> Məhəmmədəmin Rəsulzadə. **Azərbaycan şairi Nizami**. Bakı: Azərənəşr, 1991, s.6.

<sup>12</sup> Владимир Бартольд. **Сочинения. В девяти томах**. Том I. Москва: Наука, 1963, с.125.

<sup>13</sup> Məhəmmədəmin Rəsulzadə. **Azərbaycan şairi Nizami**. Bakı: Azərənəşr, 1991 s.8-15.

müqəddəratları, hətta bəzən coğrafi mövqeləri bir olan millətlər müştərək bir mədəniyyət yaradırlar. Bəzən iki soydan olan mədəniyyətlərin iştirakı o qədər sıx olur ki, xətti-zatında iki mədəniyyətdən bir mədəniyyət, iki millətdən bir millət nümunəsi meydana gəlir”.<sup>14</sup> M.Ə.Rəsulzadənin bu mülahizələrini nəzərdən keçirərkən hər şeydən öncə Azərbaycan-İran mədəni əlaqələri göz önünə gəlir. Azərbaycan (Albaniya, Arran, Şirvan, Araz çayından cənubda yerləşən Azərbaycan) və İran müxtəlif zamanlarda, müxtəlif dövlətlərin sərhədləri daxilində ictimai-iqtisadi, siyasi-mədəni vəhdət halında inkişaf etmiş, bu isə irandilli xalqların və türklərin güclü, qarşılıqlı mədəni təsir şəraitində təkamülü üçün əlverişli zəmin yaratmışdır. Məhəmməd Əmin İran-Azərbaycan qarşılıqlı əlaqələrinin çoxcəhətli olduğunu qeyd edərək yazırdı: “Şahnamə”də İran-Turan savaşlarının yalnız pəhləvanlıq-bahadırlıq əsrinə aid təzahüratı əks edilmişdir. Halbuki... bu savaşın əsgəri bu müsabiqədən (hərbi çəkişmədən – red.) başqa fəlsəfi, əxlaqi, dini və ədəbi səhifələri də olmuşdur”. Azərbaycan İran-Turan çəkişməsinin bilavasitə bu cəhətlərinə əks-səda yeri olmuşdur. Burada Nizami, Xaqani, Fələki kimi hərarətli, farsca şeir yazan azərbaycanlı türk şairləri yetişdiyi kimi, əsərlərini türkcə yazan Füzuli, Nəsimi, Xətai kimi türk şairləri də çıxmışdır... Azərbaycanda şiəliyin hər çeşidi bulunduğu kimi, sünni məzhəbindəki parçaların əksəri mövcuddur”.<sup>15</sup> M.Ə.Rəsulzadə tarixi problemlərə də dinamika, dəyişmə hallarını nəzərə alaraq yanaşırdı. Hər hansı bir xalqın “müəyyən ərazidə əzəli və əbədi sakin olması” haqqındakı “yanlış, qeyri-elmi müddəalar onun düşüncə tərzini üçün yad idi. O, farsların, digər İrandilli xalqların hal-hazırda yaşadıkları coğrafi məkanda əzəldən yaşadıkları” haqqındakı fikri qəbul etmirdi: “İran tarixinin Medyada (Midiyada-red.) bulunduğu Aryanilər yerlilər deyildilər. Onlar buraya Şərqdən gəldilər. Buradakı yerliləri sıxışdırdılar. İranilər yerləşdikdən sonra buralar təkrar Turanilərin hücumuna məruz qalmışdır. İran-Turan savaşlarının mühüm qismi Şimali İran ilə Cənub-Şərqi Qafqazdan ibarət olan bu ərazi üzərində cərəyan etmişdir. İskitlərin (skiflərin – red.), xəzərlərin hücumuna məruz qalan buralar uzun müddət İranın mülkü olmuşdur. Dərbənddəki tarixi qala davarlarının binasının (əsasının qoyulmasını – red.) “Dərbəndnamə” Nuşirəvana aid edir”. Əsrlərlə davam etmiş İran-Turan qarşıdurması Azərbaycan türkünün qan yaddaşında da qalmışdır. “Turanlı Tomris xanım burada bulunmuş İranlı Keyxosrovun fəci (faciəli – red.) sonu Kür çayının sahilində olmuşdur. “Anam Tomris kəsmədimi Keyxosrovun başını”.<sup>16</sup> İrandilli tayfaların, xalqların yeni coğrafi məkanda qarlaşmasına nəzər yetirmiş Məhəmməd Əmin “türklərin də bu əraziyə müəyyən tarixi dövrdə gəldiklərinin danılmaz həqiqət olduğunu” bildirir və əsrlər boyu qarşıdurmada olmuş etnosları birləşdirən, onları vəhdət halına gətirən ümumi, bənzər cəhətlərə daha çox fikir verirdi: “Bütün bunlar böyük dalğalar halında Xəzər dənizinin quzeyindən və güneyindən gələn türk tayfalarının X əsrdən etibarən Anadolu-da olduğu kimi, Azərbaycanda da Siyavuş yaradıcılığında bir cəmiyyətin, bir xalqın varlığını isbat etməzmi?”. M.Ə.Rəsulzadə “saf xalq”, “qarışığı olmayan etnos” an-

<sup>14</sup> Məhəmmədəmin Rəsulzadə. **Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi.** Bakı: Gənclik, 1991, s.31.

<sup>15</sup> Məhəmmədəmin Rəsulzadə. **Yenə orada**, s.32-33.

<sup>16</sup> **Yenə orada**, s.32.



layışlarının obyektiv tarixi gerçəkliklərə zidd olduğunu, mürtəcə səciyyə daşdığını anlayır, regionu (İslam Şərqini), Azərbaycan xalqını birləşdirən mütərəqqi cəhətləri təqdir edirdi. O, “Əsrimizin Siyavuşu” əsərində nəzərdən keçirdiyi coğrafi məkanda əsrlər boyu davam etmiş etnik proseslərin labüd nəticəsini bu cür qiymətləndirirdi: “İndiki Azərbaycandan ibarət olan bura əhalisinin türkmü, yoxsa farsını olması çox zaman münaqişəli olub, ...kimisi bunları türkləşmiş fars, kimisi farslaşmış türk deyə qəbul etmişdir”,<sup>17</sup> M.Ə.Rəsulzadə ifrat türkçülük kimi bir mərəzdən uzaq olmuş şəxs idi, Azərbaycan xalqının yaranması, təşəkkülü və təkamülündə iştirak etmiş bütün etnik ünsürlərin rolunu, layiqincə qiymətləndirir, doğma xalqına bütöv, tam, inkişaf edən ictimai, mədəni-mənəvi gerçəklik kimi yanaşırdı. Davamlı yeniləşmənin tərəfdarı olmuş M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan xalqının özünə, əsrlərlə bağlandığı Şərq mədəni-mənəvi sisteminə istinadlanaraq tərəqqi edəcəyinə inanırdı: “Sənin istiqbalın artıq Qərbdə deyil. Şərqdədir... Sənin istiqbalın nə Rum eli, nə Hicaz, nə də İraqda-Türküstandadır, fəqət sənin, yolunun üzərində əski Turanın göbəyində Azərbaycan adında bir gənc igid, dəliqanlı var, yeni Turanın açarı ondadır”.<sup>18</sup>

Bədii ədəbiyyat orta əsrlərdə Azərbaycan xalqının mənəvi, fəlsəfi, elmi, etik, estetik dünyasının aynası olmuşdur. İslam qadağaları sisteminin davamlı, ardıcıl təsiri nəticəsində Azərbaycan ədəbiyyatı da tarixi inkişafın orta yüzilliklərində elmin, fəlsəfənin, təsviri incəsənətin, musiqinin, ideologiyanın, etikanın, estetikanın, (İslam ehkamları məcmusuna zidd olan, lakin xalqın əski dünyagörüşünü əks etdirən baxışlarının təbliğ edilməsinin başlıca vasitəsinə çevrilmişdi. Xalqın əski zamanlardakı mədəni, mənəvi həyatının öyrənilməsi məhz bu ədəbiyyatın nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Buna görə də Məhəmməd Əmin Azərbaycan ədəbiyyatının tarixinə zaman-zaman nəzər yetirmiş, bir çox mühüm müddəalarını bu material əsasında irəli sürmüşdür: “Azəri ədəbiyyatının təkamülü – təbəqi Füzulinin həyatı-ədəbisinə bənzər. Füzuli ilk öncə farsca yazmış, sonra türkcəyə başlamış, türkcə yazarkən də ibtida Azərbaycan şivəsi ilə yazmış, Bağdadın Osmanlılara keçidindən sonra Füzuli lisanı (dili – red.) getdikcə osmanlılaşmış Şərq şivəsindən təbəüdlə (uzaqlaşaraq – red.) Qərb şivəsinə yaxınlaşmışdır”.<sup>19</sup> M.Ə.Rəsulzadə bu mülahizələri ilə XVI yüzillikdə Azərbaycan bədii ədəbiyyatının başlıca inkişaf meyillərini dahi Məhəmməd Füzulinin (1498-1556) yaradıcılığı timsalında nəzərə çatdırmışdır. M.Ə.Rəsulzadənin bir çox Azərbaycan şairləri içərisində məhz Füzulinin yaradıcılığına diqqət yönəltməsi təsadüfi deyildi. 1508-1534-cü illər ərzində Bağdad, İraq ərazisi Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin tərkibində olmuş, bədii ədəbiyyatın türkcə inkişafına ilk Səfəvi şahları xüsusi qayğı göstərmişlər. Məhəmməd Əmin XVI yüzilliyi Azərbaycan mədəniyyətinin təkamülü prosesində İntibah (oyanış) dövrü kimi qiymətləndirirdi. O, “Azərbaycan Cümhuriyyəti” əsərinin “Ədəbi və Milli İntibah” bölümündə həmin fikrini bu cür ifadə etmişdi: “Doğduqları mühitə daha ziyadə mərbut (bağlı, rabitəli – red.) qalan Azərbaycan şairləri xalqın zövqünü təmin (oxşamaq – red.) üçün türkcə şeirlər yazmağa başladılar. Xalq ədəbiyyatı yanında bir

<sup>17</sup> Məhəmmədəmin Rəsulzadə. **Əsrimizin Siyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi**. Bakı: Gənclik, 1991, s.32-33.

<sup>18</sup> **Yenə orada**, s.35.

<sup>19</sup> Məhəmmədəmin Rəsulzadə. **Azərbaycan Cümhuriyyəti**. Bakı: Elm, 1990, s.15-16.

də yazı ədəbiyyatı vücuda gəldi. Bu xüsusda yalnız Azərbaycanın deyil, bütün türklüyün dahi şairlərindən, Azərbaycanlılarla Əbu Şüəra künyəsini (ləqəbini – red.) daşıyan Füzuli mərhumun dərin bir nüfuzu böyük bir mürşidliyi vardır”.<sup>20</sup> M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycanda milli, mədəni İntibah məqamının XVI əsrlə bağlı olduğunu” qeyd etməsi məhz Azərbaycan Renessansı problemi ilə məşğul olan araşdırıcılar üçün diqqəti cəlb edən, mühüm müddədir. “Füzuli Azərbaycanda hər yerdən ziyadə mərufdur. Azərbaycanın ən çox oxuduğu və ən çox sevdiyi şair Füzulidir. Azərbaycan şeiri son zamanlara qədər adətən Füzuliyi tənizirdən (nəzirə yazmaqdan – red.) ibarət idi. Füzuli divanı hər yerdən ziyadə Təbrizdə basılmışdır (nəşr olunmuşdur – red). Hafiz divanı farslar üçün nə isə, Azərbaycan türkləri üçün Füzuli divanı odur”. Məhəmməd Füzuli Azərbaycan bədii ədəbiyyatında türkcəyə keçid prosesində mühüm rolu olmuş ədiblərdəndir. Təbiidir ki, biz bu prosesdə Füzuli məqamınadək rolu olmuş digər Azərbaycan ədiblərini də (xüsusilə İmadəddin Nəsimini və Şah İsmayıl Xətəini) unutmuruq. “Türkcə yazmağa başlayan Füzuli, zamanında təsəvvür olunan “düşvari” (çətini-red.) həqiqətən asan eyləmişdir. Füzuliyə böylə bir əzm təlqin edən zəmani eyni zamanda müasiri bulunan İran (Səfəvi-red.) şahını (Şah I İsmayıl Xətai nəzərdə tutulur – red.) belə türkcə şeirlər yazmağa sövq eyləmişdir. Bu böyük şair və dahinin müvəffəqiyyəti ilə türkcə şeir yazmaq “sühuləti” (asanlıq, incəlik – red.) kəşf edildikdən sonra Füzulini tənizir və təqlid edənlər çoxaldı. Azərbaycan türk ədəbiyyatı müstəqil bir cərəyan aldı”.<sup>21</sup>

M.Ə.Rəsulzadə xeyli zaman ərzində türk dilinin geniş imkanlarının ədəbiyyatda gerçəkləşə bilməməsinin obyektiv və subyektiv səbəblərini də araşdırmağa meyil edirdi: “Miladi X əsrlə XIII əsr arasında İslam Şərqi üçün fars dili ümumi bir dövlət və ədəbiyyat dili olmuşdur... Zamanın bu tələbinə xüsusən türk ziyalıları uymuşlar. Bununla da onlardan qalan əsərlər, təbiidir ki, yazdıqları dilə görə İran və fars ədəbiyyatı xəzinəsinin malı olmuşdur”.<sup>22</sup> Məhəmməd Əmin haqlı olaraq belə qənaətdə idi ki, hər hansı bir etnosun siyasi hakimiyyəti eyni zamanda mədəni hökmranlıq üçün kifayətedici zəmin deyildir. Təsədüfi deyildir ki, onun “Azərbaycan şairi Nizami” əsərinin “Başlangıç” qisminin IV bölümü “Türk hakimiyyəti altında fars ədəbiyyatı” adlandırılmışdır. Ərəb Xilafəti təqribən IX əsrin II yarısından etibarən tənəzzül mərhələsinə qədəm qoyduqdan sonra ərazicə geniş olan imperiyanın bir çox yerlərində siyasi hakimiyyətə mənşəcə türk olan sülalələr yiyələndilər. “Yıxılan ərəb imperiyası yerinə, siyasi baxımdan farsların deyil, türklərin gəlməsi bir həqiqətdir”. M.Ə.Rəsulzadə diqqətini siyasi baxımdan Yaxın və Orta Şərqdə hegemon olan türklərin digər sahələrdə öncül ola bilməməsi probleminə yönəldərək yazmışdı: “Nə üçün min ildən bəri İslam Şərqində hakimiyyət sürən sülalələr, çox kiçik və əhəmiyyətsiz istisnalarla, həmən türklərdən olduğu halda, klassik İslam türk ədəbiyyatının yaranışı fars ədəbiyyatının meydana gəlməsindən 3-4 əsr sonraya qalmışdır?”<sup>23</sup> Müəllif ortaya qoyduğu bu sualına özü bu cür cavab vermişdi: “Siyasi qüdrəti öz əllərinə alan türk sultanlarının idarə işlərində ərəb

<sup>20</sup> Məhəmmədəmin Rəsulzadə. **Azərbaycan Cümhuriyyəti**. Bakı: Elm, 1990, s.15.

<sup>21</sup> **Yenə orada**, s.15.

<sup>22</sup> **Yenə orada**, s.15.

<sup>23</sup> Məhəmmədəmin Rəsulzadə. **Azərbaycan şairi Nizami**. Bakı: Azərnəşr, 1991, s.16.

dilindən savayı bir dildən istifadə etdiklərini başa düşmək olur; lakin bu dil nə üçün türk dili deyil, fars dili olmuşdur? Çünki Asiya çöllərinin dərinliklərindən axıb gələn və Yaxın Şərqdə səltənətlər quran türklər köçəri idilər. Köçərilərin məskən saldıqları məmləkətlərdə yerli mədəniyyətə uyuşmaları isə adi bir şeydir... Türk hakimiyyəti altında yeni fars dili doğulur, fars mədəniyyəti canlanır. Türk sarayları da yeni doğulmuş bu “uşağa” dayəlik edirlər. Yüzlər keçdikdən, türk köçəriləri yerləşdikdən və hərbi birləşmə həyatından çıxıb şəhərliləşdikdən sonra, türk çadırı ilə obalarında yaşayan milli mədəniyyət: kimi türk dilinin də saraylar və divanlarda yaşadılması barədə fikirləşilir”.<sup>24</sup> Tədricən hakim türk sülalələri mənsub olduqları etnosun (türklərin) əzəmətini dövrün mədəni faktlarında maddiləşdirməyə can atmışlar. “Teymur fəthatından sonra və Teymurilərin təşəbbüsü ilə saraylar türkləşməyə başlayır... Şirəsinə, köklərini türk xalqları içərisində yaşayan milli təsisatlardan alan və digər ictimai amillərlə də güclənən bu ehtiyacın getdikcə əhəmiyyət kəsb edən təkamülü nəticəsində... Azərbaycanda hökm sürən Ağqoyunlu Sultan Yaqubun, sonra da Səfəvi şahlarının (ilk dövrlərdə) saraylarında klassik türk ədəbiyyatı yüksəlmiş olur”. Ümumiyyətlə, XV-XVI yüzilliklərdə türk xalqlarının mədəni-mənəvi həyatında İntibah (oyanış), “özünə qayıdış”, özəl əski keçmişinə kütləvi “müraciət” faktları diqqəti cəlb edirdi.

Orta əsrlərdə Azərbaycan nəinki türk mədəni-mənəvi dəyərlərinin inkişaf etdiyi məkan olmuş, habelə İslam mədəniyyətinin təkamül mərkəzlərindən ümumiyyətlə kimi tanınmışdır. Azərbaycan mədəniyyət xadimlərinin beynəlxalq (Yaxın və Orta Şərq miqyaslı) aləmdə yaradıcılıq fəaliyyəti orta əsr qaynaqlarının bir çoxunda qeyd edilmişdir. “Şərq İslam mədəniyyəti hər dəfə müəyyən bir mərkəzdən himayə olunmuşdur. Bu rol XII əsrdə Azərbaycana keçmişdir.... XII yüzillikdə Sirvan şahlığı ilə Azərbaycan nisbi əmin-amanlıqda olmuş, Şərq İslam mədəniyyətinin, xüsusilə klassik İran ədəbiyyatının mühüm sığınacağına çevrilmişdir”.<sup>25</sup> Sirvan hökmdarları ədəbiyyatın inkişafı məsələlərinə mühafizəkar mövqedən yanaşır, ədəbi prosesin fars dilində təkamülünə üstünlük verir, tarixi ənənələrdən əl çəkməyə tələsmirdilər. Onlar dövrün mədəni həyatını tam dövlət nəzarətində saxlamağa can atır, dövlət hədudlarında azad mədəni-mənəvi inkişaf meyillərini əngəlləməyə çalışırdılar. Buna görə də XII yüzillikdə – XIII əsrin əvvəllərində azad mədəni yaradıcılığa mail olan sənətkarlar, mədəniyyət xadimləri Azərbaycan Atabəyləri (Eldənizlər) dövlətinin himayəsinə sığınmalı olmuşdular. Lakin dövlət başçılarından mədəni proseslərə bu, əsaslı münasibət fərqlərinə baxmayaraq “Şirvanşahlarla Pəhləvanilər (Atabəylər) dövrü XII əsrdə Azərbaycanın qabaqcıl bir ədəbiyyat mərkəzi olduğu aydın olur; Yıxıb dağıdan zəlzələlərə, yandıraraq yanan müharibələrə baxmayaraq, az da olsa, Təbrizdə, Bakıda, Naxçıvanda və başqa yerlərdə indiyə qədər ucalan memarlıq abidələri öz mötəbər şahidlikləri ilə ölkənin o zamankı əzəmətini təsdiq edir”.<sup>26</sup>

Böyük türkçü, azərbaycançı olmuş Məhəmməd Əmin doğma xalqının folklor abidələrinə xüsusi diqqətlə yanaşmış, bu abidələri özəlləşdirməyə və yaxud müs-

<sup>24</sup> Məhəmmədəmin Rəsulzadə. **Azərbaycan şairi Nizami**. Bakı: Azər nəşr, 1991, s.16.

<sup>25</sup> **Yenə orada**, Məhəmmədəmin, s.20.

<sup>26</sup> **Yenə orada**, s.24.

tərəf folklor faktları kimi tanıtməyə çalışanlara etiraz edirdi. Ən azı 1300 illik tarixi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı onun diqqətini daha çox cəlb etmişdir. M.Ə.Rəsulzadə bu dastan haqqında yazmışdır: “Məşhur Dədə Qorqud qəhrəmanlarının gəzib dolandıqları başlıca sahə Azərbaycandır; bu dastandakı əlamət və realilər Azərbaycan əlamət və realiləridir, dastanlarda işlənmiş ləhcə də azəri türkcəsidir. Oğuz boylarının X və XI əsrlərdə Azərbaycana gəlmələri ilə bağlı olan bu dastanların XII yüzillikdə Azərbaycan xalqına məlum olduğuna inanıla bilər. Nizami mənzumələrində Dədə Qorqud dastanlarındakı motivlərdən bəzilərinə rastlaşdığımız dediklərimizin həqiqətə uyğun olduğunu göstərir”.<sup>27</sup> Təbii ki, son 50-60 il ərzində Azərbaycan folklorşünasları “Dədə Qorqud” dastanının daha əski dövrdə yaranmış olduğunu, tarixçilər isə türklərin Azərbaycanda X-XI əsrlərdən xeyli öncə yaşadıklarını təsdiqləyən elmi nəticələr əldə etmişlər. M.Ə.Rəsulzadənin yuxarıda istinad etdiyimiz mülahizələrində diqqətimizi cəlb edən başlıca, obyektiv müddəə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının məhz Azərbaycanda meydana gəlməsi, təşəkkülü və yazıda maddiləşməsidir.

Dahi Azərbaycan şairi, mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin (1141-1209) şəxsiyyəti, bədii, elmi, fəlsəfi irsi M.Ə.Rəsulzadənin mühüm araşdırma obyektlərindən olmuşdur. Nizamiyə həsr olunmuş xüsusi monoqrafiya bizə həm XII-XIII yüzilliklərin dahisini, həm də XX yüzilliyin böyük araşdırıcılarından birini (M.Ə.Rəsulzadənin özünü) tanıdır. Məhəmməd Əmin Nizami Gəncəvini böyük Azərbaycan şairi kimi təqdim edərək yazmışdır: “Kök salmış yanlış təsəvvürə baxmayaraq, Nizami bizim qənaətimizcə, Azərbaycan şairidir və bu həqiqət yalnız onun nisbətinin “Gəncəvi” olmasından irəli gəlmir... Yazdığı dilin farsca olmasına baxmayaraq, şairin daşdığı hissiyyatı ilə işlədiyi mövzular onun Azərbaycan duyğularından doğmuş bir zövqə sahib olduğunu göstərməkdədir”.<sup>28</sup> “Azərbaycan şairi Nizami” əsərinin birinci hissəsində mütəfəkkir şairin tərcümeyi-halı, onun Azərbaycan hökmdarları ilə münasibətləri, şairin özünə münasibəti, Nizaminin dünya ədəbiyyatındakı mövqeyi nəzərdən keçirilmişdir. Bu monoqrafiyanın ikinci hissəsində Nizaminin beş kitabından (“Xəmsə” – “Pənc gənc”) bəhs olunur. Kitabın üçüncü hissəsində Nizamidə farslıq, şairdə türkcülük, onun yaradıcılığında Qafqaz, şairin ruslar haqqında təsəvvürü və mülahizələri, onun qadına münasibəti məsələləri araşdırılmışdır. Əsərin “Nizamidə sənət və ideologiya” adlanan dördüncü hissəsində şairin poeziyasının özünəməxsusluğu, Nizami sənətinin başlıca mənbəyi, sənətkarın yaradıcılığının təkamülü, onun həyata və insana münasibəti, Nizamidə eşq fəlsəfəsi, onun dinə münasibəti və ictimai ideali, şairin dövlət haqqında görüşləri, ideal hökmdar İsgəndər (Makedoniyalı Aleksandr) və onun möcüzəsi nəzərdən keçirilmişdir. M.Ə.Rəsulzadə Nizami Gəncəvinin əsil Azərbaycan şairi olduğunu bu mülahizələri ilə sübuta yetirir: “Hər bir əsəri milliləşdirən onun məzmunu və daxili varlığının milli olmasıdır... Şüurda olmasa da şüur altında milli varlıq və özünəməxsusluqlar o zamanlarda da öz təsirini göstərməkdən geri qalmamış və bu müştərək formaya baxmayaraq, ədəbi əsərlərin ruh, məna və məzmunları üzərində dərin izlər buraxmışdır. Nizami yaradıcılığı forma baxımından Azərbaycana nisbətdə milli deyilsə

<sup>27</sup> Məhəmmədəmin Rəsulzadə. **Azərbaycan şairi Nizami**. Bakı: Azərneşr, 1991, s.23-24.

<sup>28</sup> **Yenə orada**, s.26.

də, hissiyyat, duyğu, düşüncə, şüur və şüuraltı varlığı ilə öz yetişdiyi mühitə dərindən bağlıdır. Əsərlərini araşdırdıqca Nizaminin fars millətçiliyindən uzaq olub türk sevgisi ilə dolu, Zaqafqaziya mühit və şəraitinə bağlı, yurdunun tarixi müqəddərat və geosiyasətindən doğan daimi qayğılarda məşğul olduğu aydın görünür ki, beləliklə də o, əlbəttə, bir Azərbaycan şairidir”.<sup>29</sup> M.Ə.Rəsulzadənin qənaətinə, “Nizaməddin ləqəbini daşıyan Nizamidə Şərfin bəlkə də heç bir şairinə nəsis olmayan bir fikir Nizami vardır”.<sup>30</sup>

Nizami Gəncəvinin türk dünyasına üzvi bağlılığı M.Ə.Rəsulzadənin monoqrafiyasının başlıca müddəalarındandır. “Gözəl ilə böyüyə – türk, gözəllik ilə böyüklüyə – türklük, gözəl və böyük sözə – türkcə, gözəllik və böyüklük diyarına – Türküstan deyən bir şairə hansı ağır “o türk deyildir” deyə bilər”. Müəllifə görə, “onun yaşadığı zaman və şəraitdə dilin əhəmiyyəti yox idi, əhəmiyyətli hissiyyat idi, hiss nöqtəyi-nəzərindən isə Nizaminin türklüyünü isbat edən dəlillər bir deyil, minlərcədir”.<sup>31</sup> M.Ə.Rəsulzadənin eyni zamanda şair olduğu bəllidir və bu baxımdan onun Nizami Gəncəviyə həsr etdiyi şeirə nəzər yetirməmək qeyri-mümkündür:

Farsçılığı yox onun,  
Türklüyə çox bağlıdır.  
Qafqaz deyə zövq alır,  
Rusdan canı dağlıdır.  
Gözəl qadın tipləri,  
Ya türk, ya qafqazlıdır.  
Şübhəməz yoxdur ki, o,  
Bir azərbaycanlıdır.<sup>32</sup>

Monoqrafiya müəllifinin fikrincə, “İran” adı altında anılan, Yaxın Şərq ədəbiyyatına hakim, böyük şair Nizaminin azərbaycanlı bir türk dahisi olduğunu artıq, şübhəsiz, hökm edə bilərik”.<sup>33</sup> “Bütün dünya tədqiqatçılarının məlum ümumi rəyinə görə, Nizami ən böyük bir qələm türküdür”.<sup>34</sup> Məhəmməd Əmin Nizami Gəncəvinin zəngin irsinə ciddi tədqiqatçı kimi yanaşmış, belə qənaətə gəlmişdir: “Heç bir yerdə və farsca yazılmış heç bir əsərdə “türk” məfhumu Nizamidə olduğu qədər sevgi və məntiqi silsilə ilə ifadə edilməmişdir. Şairin təhlil etməkdə olduğumuz “Xəmsə”-sində bu müddəanın 80-dən artıq müxtəlif dəlil və əşyalarını tapmışıq”.<sup>35</sup> Əsər müəllifi hal-hazırda da bir çox ölkələrin ədəbiyyatşünaslığında hökm sürən yanlış, qeyri-obyektiv müddəanı rədd edir: “Əsərlərinin diqqətlə araşdırılması bu gəncəlinin fars olmadığını aşkara çıxarır”.<sup>36</sup> M.Ə.Rəsulzadə Nizami Gəncəvinin türk dünyası üçün böyük fəxr obyektini olduğunu göstərdi: “Əsərlərində

<sup>29</sup> Məhəmmədəmin Rəsulzadə. **Azərbaycan şairi Nizami**. Bakı: Azərneşr, 1991, s.26-28.

<sup>30</sup> **Yenə orada**, s.29.

<sup>31</sup> **Yenə orada**, s.29-31.

<sup>32</sup> **Yenə orada**, s.174.

<sup>33</sup> **Yenə orada**, s.176.

<sup>34</sup> **Yenə orada**, s.147.

<sup>35</sup> **Yenə orada**, s.141.

<sup>36</sup> **Yenə orada**, s.135.

bunca ideallaşdırılan türklər də, şübhəsiz, türk Nizaminin böyük adı ilə fəxr edir”.<sup>37</sup>

Nizami Qafqaza, onun tarixinə, bu ərazidə yaşayan xalqlara böyük məhəbbətlə yanaşırdı. M.Ə.Rəsulzadə Nizaminin bir çox əsrlər öncə Qafqaz məsələsinə dahi strateq kimi yanaşdığını qeyd etmişdir: “Şairin... türk dünyası ilə Qafqaz məsələsi və rus təhlükəsi arasındakı münasibətə aid irəli sürdüyü hərbi və siyasi mülahizə, nəhayət, Qafqaza soxulan rusların bütün Yaxın Şərq üçün böyük bir təhlükə olması, bu gün də zehinləri məşğul edən əsas düşüncələrdən biri deyildirmi?”. Tarix Qafqaza, Azərbaycana rus ekspansiyasının min ildən artıq bir müddət ərzində davam etdiyini, rusların işğal olunmuş Qafqazı tərk etmək fikrindən çox uzaq olduqlarını təsdiqləyir. IX əsrin sonundan – X əsrin əvvəllərindən onlar Qafqaza, Azərbaycana əsasən Xəzər dənizi vasitəsilə qəfil həmlələr və hücumlar edirdilərsə, XVIII əsrin əvvəllərindən etibarən rus ekspansiyası imperiya, dövlət siyasətinə uyğun olaraq hərbi yürüşlər, işğal faktları ilə müşayiət olunurdu: “Əsas siyasi düşüncələri baxımından, Nizami yetişdiyi yurdun geopolitik vəziyyətindən irəli gələn daimi qayğıları başa düşmüşdür”.<sup>38</sup> Qafqaza, Azərbaycana dair həmin qayğılar XXI əsrin başlanğıcında da aktuallığını saxlamaqdadır.

Nizami Gəncəvi öz dövrünün başqa məddah şairlərindən fərqli olaraq hökmdar-saraylarından, sultan və şahlarla yaxın münasibətlərdən uzaq olmuş, azad yaradıcılığa meyil etmişdir. Məhəmməd Əmin mütəfəkkir şairin bu hikmətinə xüsusi diqqət yetirmiş, həmin həqiqətin tarix boyu, dəfələrlə təsdiq olunduğunu qeyd etmişdir: “Padşahın verdiyi maaşdan imtina et, bundan gələcək şey bədbəxtlik və avaralıqdan ibarətdir. Padşahla durub oturmaqdan çəkin, çünki bu, pambıqla odun münasibətinə bənzər”.<sup>39</sup> Müstəqil həyat tərzinə üstünlük vermiş Nizamiyə müxtəlif hökmdarlar özləri müraciət edir, şairin yaratdığı poeziya nümunələrinin sahibi olmaları ilə fəxr edir, Nizamiyə dəyərli hədiyyələr, pul mükafatı verməklə minnətdarlıq hissələrini bildirir, eyni zamanda bu əməlləri ilə böyük səxavət sahibi olduqlarını, ədəbiyyata və incəsənətə himayəçilik etdiklərini nümayiş etdirməyə can atırdılar. Bütün Şərqdə fars və türk ədəbiyyatının ən tanınmış xadimləri tərəfindən Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə, habelə bu toplunun ayrı-ayrı əsərlərinə yüzrlər nəzirələr və bənzətmələr yazılmışdır. Nizami irsi əsrlər boyu xəttatların, rəssamların, musiqişünasların da ilham mənbəyi olmuşdur. “Klassik Şərq kitablarından ən ustad xəttatlar tərəfindən ən çox üzü köçürülən, ən mahir miniaturçular tərəfindən ən çox rəsmlər və qızıl suyu ilə çəkilən ornamentlərlə bəzədilən Nizaminin “Xəmsə”sidir”.<sup>40</sup> Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, bu cür miniatürlərin əksəriyyəti M.Ə.Rəsulzadənin “ədəbi və milli İntibah” dövrü kimi qiymətləndirdiyi XVI yüzillikdə, Təbriz miniatur mərkəzində çəkilmişdir.

Böyük səyahətlərdən, yerdəyişmələrdən uzaq olmuş, həyatını əsasən Gəncədə və onun ətrafında keçirmiş “Nizamidən qalan ədəbi miras Şərq ədəbiyyatında mövcud olan bütün janrları əhatə edən 48 min beytdən ibarətdir. Bundan 19 mini şairin nisbətən az məşhur olan “Divanə-əşar”ı (qəzəllər, qəsidələr və başqa par-

<sup>37</sup> Məhəmmədəmin Rəsulzadə. **Azərbaycan şairi Nizami**. Bakı: Azərneşr, 1991, s.223.

<sup>38</sup> Yəne orada, s.159.

<sup>39</sup> Yəne orada, s.46.

<sup>40</sup> Yəne orada, s. 79

çalar) təşkil edir, qalan 29 min beyt isə... beş kitaba daxildir”.<sup>41</sup> Nizami Gəncəvi özünü bu beş kitaba farsca “Pənc gənc” (“Beş xəzinə”) adını vermişdi: Həmin topluya ərəbcə “Xəmsə” adını isə təzkiyəçilər və kitab sənəti nümunələrini hazırlayan şəxslər vermişlər.

M.Ə.Rəsulzadə Nizaminin “Xəmsə”sini təşkil edən poemaların hər birini ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirmiş, həmin əsərlərin başlıca müddəalarını təhlil və təbliğ etmişdir. “Məxzənül-əsrar” (2263 beyt), “Xosrov və Şirin” (6966 beyt), “Leyli və Məcnun” (4613 beyt), “Həft peykər” (4968 beyt), “İsgəndərnamə” (10540 beyt) poemalarına Nizaminin ədəbi-bədii, ictimai-siyasi, fəlsəfi, əxlaqi və estetik baxışlarının xəzinəsi kimi yanaşmış M.Ə.Rəsulzadə poemaların yaranma tarixi, əsərləri sifariş etmiş hökmdarlar, əsərlərin mühüm müddəaları haqqında zəruri məlumat vermişdir. O, Nizami Gəncəvinin ədəbi yaradıcılığından bəhs edərkən şairin fəlsəfi və tarixi baxışlarını araşdırarkən “İsgəndərnamə” və “Xosrov və Şirin” poemalarının bir çox yerlərində olan “Ermənistan”, “erməni” ifadələrindən istifadə etmişdir. Sasani və Ərəb işğalları, hökmranlığı dövründən etibarən işlədilər, Ərəb Xilafəti dövründə xüsusi inzibati-ərazi vahidi olmuş “Ərməniyyə”, “Ərmən” ifadələri qeyrimüsəlman əhalisi, xristian əhali kütləsi, xristianlığın hakim olduğu ölkə, “rumlular” istilahnın ərəbcə cəm variantı anlamında başa düşülməlidir. Ümumiyyətlə, ərəblərin Qafqaza, Azərbaycana gəlişi ilə bölgənin toponimikasında, coğrafi adlar, şəxs adları sistemində xeyli dəyişiklik baş verdi. Erməni saxtakarları ərəb istilasından baş vermiş bu dəyişiklikdən də hal-hazırda bəhrələnməkdədirlər. “Ərməniyyə” və müasir “Ermənistan”, “erməni” və çağdaş “erməni” anlayışlarını eyniləşdirməmək vacibdir. Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasında tarixin Sasani dövründən bəhs olunur və həmin dövrə paralel olaraq antik Alanıyanın (Azərbaycanın şimal qisminin), ərəb mənbələrinə görə “Arranın” siyasi mövcudluğu, burada o zaman xristianlığın dövlət dini olduğu tarixi həqiqətdir. Albaniya hökmdarlarının Sasaniyədən formal asılılığı da tarixi reallıqdır. Onların Sasani sarayı ilə sıx qohumluq əlaqələri də danılmaz tarixi gerçəklikdir. Dincə xristian olmuş əhali dincə mütləq müasir ermənilərəmi calanmalıdır? Xristianlığa, iudaizmə (yəhudiliyə), digər dinlərə tapınmış türklər də olmuşdur və hal-hazırda da vardır. “Xosrov və Şirin” poemasındakı “Şemirami” (Semiramida), “Şirin” adlarının, “İsgəndərnamə” əsərindəki “Nüşabə” adının müasir ermənilərlə bağlılığı yoxdur. M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycan şairi Nizami” əsərində Nizami Gəncəvinin poemalarına istinadən “Ermənistanda atəşpərəstliyin hələ də davam etməsi”, “atəşpərəstlikdə qalmış ermənilər” ifadələri vardır.<sup>42</sup> Mühüm bir cəhəti nəzərə almaq lazımdır ki, Nizami Gəncəvinin əsərlərində müxtəlif tarixi dövrlər bir-birinə qarışmışdır, şairin başlıca məqsədi tarixi araşdırma deyildir, onun əsas məqsədi özünün ədəbi, bədii, elmi, fəlsəfi, əxlaqi estetik baxışlarını fəal surətdə təbliğ etməkdir. Bu məqamda istə-istəməz “aldanma ki, şair sözü əlbəttə yalandır” (M.Füzulinin ifadəsidir) kəlamı yada düşür. Lakin müxtəlif tarixi dövrlərin, xalqların, dinlərin, mədəni-mənəvi dəyərlərin qarışdırılmasına baxmayaraq, Nizaminin tarixi gerçəkliklərdən bəhs etdiyini də qəbul etmək vacibdir. “Bulanıq suda balıq tutmaq” cəhdləri isə müasir

<sup>41</sup> Məhəmmədəmin Rəsulzadə. **Azərbaycan şairi Nizami**. Bakı: Azərneşr, 1991, s. 97.

<sup>42</sup> Yenə orada, s.150.

erməni “araşdırıcılarına”, saxtakarlarına xas olan cəhətdir. Bu məqamda M.K.Atatürkün həmişə aktual olan müddəalarını xatırlatmamaq olmur: “Tarixi yazmaq tarix yaratmaq qədər mühümdür. Əgər yazan tarixi yaradana sadıq qalmazsa, dəyişməz həqiqət insanlığı çaşdırmaqdan ibarət olar”.<sup>43</sup> Çoxcəhətli Nizami yaradıcılığını təhlil etmiş Məhəmməd Əmin “Azərbaycan şairi Nizami” monoqrafiyasının “Son söz” qismində bildirir: “Təbiəti hər kəs öz təbiətindəki özünə-məxsusluq və zəka səviyyəsində qavrayır... Bizim başa düşdüyümüzə görə, Nizami təbiətin nəhəng bir parçasıdır. Təbiətə hər baxışımızda necə əvvəllər görmədiyimiz bir yenilik görürüksə, Nizamini də hər oxuyanda onda yeni bir özəllik, yeni bir gözəllik tapırıq. Nizaminin inkişaf yolu da eyni ilə təbiətin təkamülünə bənzəyir... Şair heç bir zaman özünü məcbur etməmişdir; işlədiyi mövzularla yaşadığı bədii və fikri arasında tam bir mütənəsiblik vardır. O. təbiət kimi təbiidir. Nizami, sənəti və fikri arasında təzad olmayan müstəsna bir şəxsiyyətdir... O, elinin, soyunun yetişmiş olduğu mədəni mühitin oğludur. “Yunanlar dünyaya Homeri, farslar Firdovsini, italyalılar Vergilini vermişlərsə, biz də Nizamini vermişik” – deyə öyünən azərbaycanlılar haqlıdırlar. Bəli, mədəniyyət tarixində özünə çox şərəfli bir yer qazandıran bu misilsiz övladına Azərbaycan bütün varlığı ilə minnətdardır. Əsərlərində bunca ideallaşdırılan türklər də, şübhəsiz, türk Nizaminin böyük adı ilə fəxr edir. onun yüksək ruhunu rəhmət və minnətdarlıqla anırlar”.<sup>44</sup>

XVIII yüzillik Azərbaycan tarixinin “siyasi pərakəndəlik dövrü kimi əlamətdardır. Lakin xalqın mədəni vəhdəti, birliyi tarixin bu ağır məqamında da nəzərə çarpırdı. M.Ə.Rəsulzadə Vətən tarixinin həmin dövrünə nəzər yetirərək yazmışdır: “Müxtəlif səhifələrə girən mücadilə və müharibəsi nəticəsində Azərbaycan xanlıqları kəndi mənliklərini həqqilə dərk etmədən, kəndisini idrak etmiş milli bir sima göstərmədən, tamamilə İran hərs və nüfuzi-mənəvisi altında ikən... xəlf kəndinə məxsus ədəbiyyatı, şairləri, aşiq və dərvişləri ilə hüzn və məsərrətinə (sevincini, şadlığını – red.) kəndi lisanı ilə tərənnüm ediyor və kəndi idrakı ilə bir vücut olduğunu sezdiriyordu”.<sup>45</sup> M.Ə.Rəsulzadə XIX əsrin əvvəllərindən təcavüzə, işğala məruz qalmış, XX yüzilliyin 70 ilini müstəmləkə halında yaşamış Azərbaycan xalqının mədəni potensialının əzəmətinə dərinədən inanırdı: “İnkişafa meyilli olduqlarını göstərmək üçün bu kafi deyilmi ki, ilk türk dramaturqu Azərbaycanlı, ilk türk bəstəkarı Azərbaycanlı, Rusiya türkləri arasında ilk qəzet yaradıcısı Azərbaycanlı, məzhəb uzlaşmadığını ilk olaraq ortadan qaldıran yenə Azərbaycanlı, əlifba islahını ilk düşünən Azərbaycanlı, nəhayət, İslam aləmində ilk dəfə Cümhuriyyət elan edən də azərbaycanlıdır”.<sup>46</sup> Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyətinin təkamülü faktlarını araşdırmış M.Ə.Rəsulzadənin başlıca məqsədi XX əsrin böyük qismini əsarətdə yaşamış doğma xalqının əzəmətli olduğunu, müstəqil yaşamaq hüququna malik və layiq olduğunu sübuta yetirmək olmuşdur. Onun müasiri olmuş M.K.Atatürkün fikrincə, “əgər bir millət böyükdürsə, özünü tanımaqla daha da böyük olur”.<sup>47</sup>

<sup>43</sup> Utkan Qocatürk. **Atatürk**. Bakı: Elm, 1991, s.154.

<sup>44</sup> Məhəmmədəmin Rəsulzadə. **Azərbaycan şairi Nizami**. Bakı: Azərnəşr, 1991, s.220-223.

<sup>45</sup> Rəsulzadə Məhəmmədəmin. **Azərbaycan Cümhuriyyəti**. Bakı: “Elm”, 1990, s.13.

<sup>46</sup> Rəsulzadə Məhəmmədəmin. **Əsrimizin Səyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi**. Bakı: Gənclik, 1991, s.40.

<sup>47</sup> Qocatürk Utkan. **Atatürk**. Bakı: Elm, 1991, s.157.



### ***Nəticə***

Doğma xalqı öz əzəmətinə inandırmağa çalışmış Məhəmməd Əmin son nəfəsinədək nəcib amallarına sadıq qalmış, xalqa xidmətin misilsiz, böyük nümunəsi kimi millətin qan yaddaşına köçmüşdür. O, hətta 1918-1920-ci illərdə (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə) siyasi həyatda, vəzifələrdə ön mövqelərə çıxmağa can atmamış, xalqa xidməti özünün başlıca vəzifəsi hesab etmişdir. Millətə əfəndilik etmək olmaz, xidmət etmək olar. Bu millətə xidmət edən, onun əfəndisi olur. M.Ə.Rəsulzadə millətə bütün varlığı ilə xidmət etmiş, zəngin elmi-ədəbi irsi ilə ən azı yaxın gələcəkdə də bu xidmətini davam etdirən bu cür “millət əfəndilərindəndir”. Zənn edirik ki, onun zəngin irsinin araşdırılması, xalqa layiqincə tanıtılması işində yaranmış fasilə aradan qaldırılmalı, ardıcıl tədqiqatlar davam etdirilməlidir.

### **ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES**

1. Əliyev Mövsüm. **Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin ömür yolu**. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. **Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi**. Bakı: Gənclik, 1991, 112 s., s.8.
2. Hacıbəyov, Üzeyir. **Ordan-burdan**. Bakı: Yazıçı, 1981, 205 s.
3. Hacıbəyov, Üzeyir. **Seçilmiş əsərləri**. Bakı: Yazıçı, 1985, 653 s.
4. Qasimov, Xeyirbəy. **Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti**. Bakı: Aspoliqraf, 2008, 448 s.
5. Qocatürk, Utkan. **Atatürk**. Bakı: Elm, 1991
6. Rəsulzadə, Məhəmmədəmin. **Azərbaycan Cümhuriyyəti**. Bakı: “Elm”, 1990, 116 s.
7. Rəsulzadə, Məhəmmədəmin. **Azərbaycan Şairi Nizami**. Bakı: Azərnəşr, 1991, 232 s.
8. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. **Əsrimizin Siyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi**. Bakı: Gənclik, 1991, 112 s.
9. Бартольд, Владимир. **Сочинения. В девяти томах**. Том I. Москва: Наука, 1963, 759 с.

### **MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR**

Qasimov Xeyirbəy Sabir oğlu – tarix Qasimov Xeyirbey Sabir – Doctor of elmləri doktoru, dosent. AMEA Sciences in History, associate professor. A.A.Bakıxanov adına Tarix və Institute of History and Ethnology under Etnologiya İnstitutu. Azərbaycan, the name of A.A.Bakikhanov, ANAS. Bakı Azerbaijan, Baku